

Н. В. ХАРАДЖА

Наталія Вікторівна Хараджа, кандидат юридичних наук, професор Маріупольського державного гуманітарного університету

МЕТОД СІМЕЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК КРИТЕРІЙ РОЗМЕЖУВАННЯ СІМЕЙНИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Різноманітність суспільних відносин, що входять у сферу правового регулювання, породжує відмінності у прийомах і способах юридичної дії. Галузеутворюючим критерієм галузей у системі права є відмінність особливого юридичного режиму («методу правового регулювання»), який характеризує, як, яким способом – через дозволи, заборони, зобов'язання – здійснюється юридичне регулювання¹.

Питання галузевої самостійності сімейного права є досить дискусійним. Воно розглядається такими відомими вченими, як М. В. Антосольська, Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова, В. С. Гопанчук, І. М. Кузнецова, С. А. Муратова, Н. Ю. Тарсамаєва, Ю. С. Червоний тощо. Проте в жодній з цих праць не проведено комплексного дослідження особливостей методу регулювання сімейних правовідносин, бо саме аналіз методу сімейного права може, на нашу думку, стати основоположним критерієм відмежування сімейного права в системі права України. Все вищезазначене й робить актуальною обрану тему дослідження.

На початку розгляду особливостей методів сімейного регулювання слід наголосити, що відповідно до чинного сімейного законодавства України першою і визначальною ознакою методу сімейного права є рівність учасників сімейних відносин. Однак, як слушно зазначається у підручнику Л. М. Баранової, В. І. Борисової, І. В. Жилінкової та ін., разом із тим, у цій сфері існує і завжди залишиться певна кількість імперативних приписів. Це пов'язано з тим, що учасниками сімейних відносин є неповнолітні та непрацездатні особи, права та інтереси котрих потребують підвищеного захисту та забезпечення².

Якщо ж припустити, що сімейне право є підгалуззю цивільного права, то правове регулювання сімейних відносин має здійснюватися за допомогою того ж самого методу правового регулювання, який використовується для регулювання цивільних відносин. Таким методом є метод правового регулювання, специфічні особливості якого відбиті в принципах, на яких він базується, а саме, юридична рівність, автономія волі й майнова самостійність сторін. Усі ці особливості зумовлені тим, що цивільне право знаходиться в сфері приватного права. У цій сфері правового регулювання домінують початки децентралізації, юридичної рівності, можливість суб'єктів самим, своєю волею визначати умови своєї поведінки. Причина застосування таких методів полягає в тому, що приватне право поширює свою дію на ті відносини, де визначальним є інтерес індивіда. Наприклад, А. П. Сергеев стверджує, що метод, як критерій, що індивідуалізує цивільно-правову галузь у системі права, повинен характеризуватися тільки однією рисою, але такою, яка властива будь-якій нормі цивільного права. Як таку рису автор розглядає юридичну рівність сторін³.

Отже, сфера дії сімейного права наближена до сфери приватного права. Більше того, відносини, регульовані нормами сімейного права, об'єднують в собі інтерес держави і суспільства (у специфічних суспільних функціях, що виконуються сім'єю). При цьому поєднання публічного і приватного інтересу знаходить своє втілення в тріаді інтересів, яку виділяв С. С. Алексєєв. Дві складові цієї тріади відносяться до права приватного, а одна – до права публічного. Приблизно таке співвідношення інтересів публічного і приватного присутнє в методі сімейного права. Таке поєднання інтересів не характерне для цивільного права. Хоча не варто заперечувати, що найзвичайніші цивільні за-

кони містять у собі публічно-правові «вкраплення» за визначенням, бо будь-який закон є документ публічного характеру, норми якого забезпечені державним примусом⁴.

Сьогодні розвиток суспільних відносин поставив завдання: знайти баланс між публічним і приватним інтересами. Вирішення цієї проблеми забезпечить стабільний еволюційний розвиток нашого суспільства. Це завдання вимагає наявності об'єктивного уявлення про роль категорії інтересу в розмежуванні приватного і публічного права, що особливо важливе для з'ясування питання про колізію приватного і публічного інтересів⁵. На особливе значення вирішення цих питань для сімейного права звернена увага А. Г. Маліною. «Для теорії сімейних правовідносин надзвичайно важливим є розуміння того, що в завдання сімейного права, окрім захисту індивідуальних, приватних інтересів, входить захист широкого кола публічних інтересів. Значення категорії «інтерес» у вирішенні сучасних проблем сімейного права полягає, перш за все, у тому, що використання її в розробці теорії сімейних правовідносин дозволяє досліджувати ефективність чинного сімейного законодавства – з погляду реалізації індивідуальних і суспільних інтересів, а також їх узгодження»⁶.

Погоджуючись з точкою зору на категорію інтересу як об'єктивну категорію, хотілося б звернути увагу на значення інтересу у визначенні суті, правової природи тих або інших відносин, оскільки будь-який інтерес як правова категорія є не лише метою, а й передумовою існування суб'єктивного права. Тим самим у категорії інтересу концентрується характер відносин, що піддаються регулюванню, а сам інтерес одержує своє віддзеркалення в останньому, з метою якнайповнішого його задоволення⁷.

Можна зробити висновок, що наявний у відносинах інтерес впливає і на метод правового регулювання. Інтерес суб'єкта, що вступає в цивільно-правові відносини, значно відрізняється від інтересу суб'єкта сімейних правовідносин. Це неодмінно відбивається у виборі методів регулювання різних за своєю суттю відносин. К. П. Победоносцев відзначав, що цивільне право (закон) прагне тільки відобразити умови, визначені найекономічнішим життям та її умовами, і забезпечити правилом вільний розвиток економічних відносин, подібно до того, як у сфері сімейних відносин правило прагне до забезпечення етичних початків, слідуючи за ними і до них приміряючись, оскільки їх характер – переважно етичний, тоді як властивість майнових відносин перш за все – економічна⁸. Останнім часом до категорії «інтересу» все частіше звертаються з метою визначення суті сімейних відносин⁹. Раніше також робилися спроби визначити інтерес у сімейному праві, але стосовно конкретних суб'єктів сімейних відносин¹⁰. Заслужовує уваги концепція визначення категорії «інтерес» і особливостей його сімейно-правового прояву, запропонована А. Г. Маліною. Автором виокремлюються загально-сімейні, індивідуально-особисті і статусно-пріоритетні інтереси.

Поза сумнівом, що абсолютно різні соціальні потреби лежать в основі цивільних¹¹ і сімейних відносин, як поза сумнівом і те, що задоволення цих потреб (задоволення інтересів) не може здійснюватися одними і тими ж способами. Саме поєднанням у собі інтересів приватного і публічного визначається самотність методу правового регулювання сімейних відносин. Специфіка суспільних відносин, що складаються в публічній сфері, полягає в тому, що вони встановлені на користь всіх і кожного, тобто в загальних інтересах. Такі інтереси називаються публічними. Їх присутність у відносинах, регульованих сімейним правом, не може бути проігнорована. Більше того, виключаючи відносини, які складаються між подружжям з приводу їх сумісного майна, всі групи відносин, включених до сфери сімейно-правового регулювання, пронизані більшою мірою публічним інтересом, ніж приватним. Підтримувана державою модель, стереотип поведінки членів суспільства у колі своєї сім'ї, потребує імперативного закріплення таких правил.

Імперативний метод правового регулювання представлений у своїй структурі двома елементами: правовий обов'язок плюс юридична відповідальність – не характерний для цивільного права. Він використовується для регулювання тих відносин, які складають у предметі цивільного права суміжні з іншими галузями права (наприклад, інститут реєстрації; акти цивільного стану). Можна погодитися із думкою В. П. Мироненко, що специфіка предмету сімейного права і методу його правового регулювання дає мож-

ливість визначити особливості санкцій сімейного права та встановити їхню відмінність від цивільно-правових. Однією із ключових особливостей є їх імперативність, тобто згодою сторін не можуть бути змінені існуючі і встановлені нові, не передбачені законом санкції. Причому В. П. Мироненко бачає особливість сімейно-правових санкцій і в тому, що застосовуються вони не лише у випадках порушення правових норм, а й на підставі постанов судових органів. Йдеться про ті випадки, коли один із батьків не виконує рішення суду, що зобов'язує його не перешкоджати другому із батьків здійснювати свої обов'язки щодо виховання дитини¹².

Для сімейно-правових відносин регулювання за моделлю, що зобов'язує, або імперативна, може бути цілком природним. А. І. Загоровський пояснює це таким чином: «Нарешті, зважаючи на особливу важливість відносин сімейних для спільноти, розпорядження правами, що їх стосуються, мають характер абсолютних, незмінних до приватного права норм, у протилежність відносинам майновим, де приватна автономія має повний простір. Тому норми сімейного права містять у собі в значній мірі елемент публічний, тоді як норми права майнового відображені характером приватним».

Особливо яскраво цей метод виявляється в регулюванні відносин з укладання шлюбу, оскільки виникнення юридичного факту, що тягне значні сімейно-правові наслідки, має важливе значення не лише для індивідів, а й для всього суспільства в цілому. Тому регулювання цих відносин за допомогою розпоряджень і заборон є повністю виправданим¹³.

Прикладом відносин, регульованих імперативним методом, є відношення із встановлення походження дітей. Історія права рясніє прикладами, що демонструють інтерес держави до цієї сфери людських відносин. Сімейні відношення одні з перших потрапили в сферу правового регулювання саме в питаннях укладання шлюбу і визначення легітимності походження дітей від батьків. І до сьогодні інтерес держави до цих відносин виявляється за допомогою закріплення чітких правил, пов'язаних із порядком встановлення походження дітей від батьків і визначення прав дітей залежно від народження їх у шлюбі або поза шлюбом. Це зумовлено як інтересом приватних осіб, охочих реалізувати свої батьківські права, так і публічним інтересом, що виражається у проведенні певної демографічної політики.

Імперативний характер норм властивий також правилам про права і обов'язки батьків і дітей. Найбільшою мірою публічний інтерес знаходить свою реалізацію в нормах, що регулюють відносини з виявлення та влаштування на виховання дітей, що залишилися без піклування батьків. Досліджуючи питання опіки ще А. І. Загоровський свого часу помічав, що «з відносин сімейних – опіка менш за все пройнята особливостями сімейного союзу, будучи установою більш публічного, ніж приватного права, оскільки в ній, а рівно і в усиновленні, не дістає істотного елементу цього союзу – фізіологічної основи»¹⁴.

У регулюванні питань з виявлення дітей, що залишилися без піклування батьків, використовуються тільки розпорядження і заборони. Що ж до питань, пов'язаних із влаштуванням дітей на виховання, то сучасне сімейне законодавство «допустило» в цю сферу впровадження приватноправових початків. Так, влаштування дітей до прийомної сім'ї здійснюється на підставі договору про передачу на виховання до прийомної сім'ї, що укладається між прийомними батьками і органами опіки і піклування. Продовженням можливості влаштування на виховання дітей за допомогою використання договірних форм стало створення дитячих будинків сімейного типу.

Можливість застосування до регулювання сімейних відносин способів і прийомів, використовуваних при регулюванні цивільних відносин, не є доказом відсутності у сімейного права галузевої самостійності. Наприклад, автори книги «Господарські зобов'язання», характеризуючи зобов'язання, зробили висновок, що «у разі використання даної правової форми для регулювання відносин іншої галузевої приналежності останні не стають цивільно-правовими. Немає тут і розширення сфери дії норм цивільного законодавства, а має місце лише використання невластивого даним відносинам методу регулювання»¹⁵.

Як визначну особливість методів правового регулювання, використовуваного в сімейному праві, називають метод ситуаційного регулювання. Цей метод представ-

ляється нам спеціальним галузевим методом, який зазнав деяких змін, але зберіг свою суть. Він полягає в тому, що рішення багатьох суперечливих питань залежить не стільки від їх прямого регулювання, скільки від врахування при цьому особливостей конкретних життєвих ситуацій. Як правило, це врахування відбувається при розгляді спірного питання судом. Ситуаційне регулювання застосовується при виборі органами опіки і піклування форми влаштування дітей на виховання, при рішенні питання про можливість зменшення або збільшення розміру аліментів, або звільнення від виконання аліментного обов'язку. Навіть питання розділу спільного подружнього майна, при тому, що такі відносини найближче знаходяться до області регулювання цивільного права, зрештою підлягають вирішенню, з врахуванням поведінки подружжя у шлюбі. Абсолютно очевидно, що всі ці питання вирішуються з позицій суб'єктивної оцінки конкретної ситуації. Допущення регулювання сімейних відносин за допомогою укладення договорів також є проявом ситуаційного методу регулювання.

Формування названого галузевого методу пов'язано з тим, що суть сімейних відносин включає елемент особистого. За допомогою його відбувається прояв особи кожного з учасників сімейних відносин. Зрозуміло, що врахувати особисті особливості за допомогою загальних норм права неможливо. Тому законодавець, регулюючи відношення між членами сім'ї, багато питань вирішує залежно від сімейного й матеріального стану їх учасників, їх моральних якостей, віку, статі тощо. Як тлумачить ці рішення судової практики Є. М. Ворожейкін, головне для подібних судових рішень – наявність між учасниками сімейного правовідношення відносин особистого характеру, які і додають йому своєрідний акцент, неможливий в інших, не сімейних відносинах¹⁶.

До того ж слід зазначити, що використання розсуду правозастосування вимагає обережності, недопущення невиправданого втручання в приватне життя членів сім'ї¹⁷. І. А. Покровський писав: «...не можеш не засумніватися в правильності такого прийому соціального регулювання. Самоухиленність законодавця від розрахунку на суддю здається якщо не боязкістю, то в усякому разі немічністю»¹⁸. Ці слова були написані сто років тому, але проблема, порушена в них, актуальна й сьогодні. Наявність ситуаційного методу правого регулювання сімейних відносин пов'язана з неможливістю ретельної правової регламентації сімейних відносин через характер цих відносин. Проте завданням законодавця повинне стати допущення розсуду суду в міру можливості тільки тоді, коли «справедливий розсуд судді» єдиний можливий засіб справедливого вирішення справи. Рішення внутрішньосімейних питань повинне більшою мірою здійснюватися за згодою між самими учасниками цих відносин. Проте не виключений контроль у сфері публічного інтересу (батьківські відносини).

Отже, у підсумку слід зазначити, що в радянський період домінував саме імперативний метод регулювання сімейних правовідносин. Це пояснювалося, по-перше, наявністю великої кількості дітей, які внаслідок об'єктивних причин (війна, хвороби тощо) були позбавлені батьківського піклування, у зв'язку з чим держава брала на себе певні сімейні обов'язки. І, по-друге, саме через сімейне виховання відбувається формування особистості людини, у зв'язку з чим активно втручаючись у сімейне життя людини, держава не лише забезпечувала реалізацію принципів моралі, а й впливала на формування потрібної для радянського будівництва ідеологічно вихованої людини. У сучасних умовах відходу від командно-адміністративних методів державного керування регулювання сімейних правовідносин змістилося у гуманістичний бік, що забезпечує всебічний захист приватного життя особи та невтручання держави в її сімейні відносини. Однак, слід наголосити, що все ж таки сім'я за чинним Сімейним кодексом України є основним осередком суспільства, у зв'язку з чим певні правовідносини у родині (зокрема, захист прав дитини, влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, позбавлення батьківських прав тощо) підпадають під вплив суспільства та держави. У зв'язку з чим ці сімейні правовідносини підлягають регулюванню імперативними методами. Тому, необхідно підкреслити комплексність методів сімейного регулювання, що й дає підставу стверджувати наявність критеріїв визначення галузевої самостійності сімейного права України.

- ¹ *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 45.
- ² Сімейне право України: Підручник / Л. М. Баранова, – С. 37 В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 264 с. – С. 26.
- ³ Гражданское право / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Ч. 1. – СПб., 1996. – С. 12.
- ⁴ *Алексеев С. С.* Частное право. – М., 1999. – С. 57.
- ⁵ *Михайлов С. В.* Категория интереса в российском гражданском праве. – М., 2002. – С. 56.
- ⁶ *Малинова А. Г.* Категория «интерес» в семейном праве: Диссерт. на соиск. уч. ст. канд. юр. наук. – Екатеринбург, 2003. – С. 172.
- ⁷ *Першина И. В.* Интерес в праве: Дис. ... к.ю.н. Нижегородская Академия МВД России. – Н. Новгород, 2002. – С. 10.
- ⁸ *Победоносцев К. П.* Курс гражданского права. Первая часть. Вотчинные права. – 2-е изд. – СПб., 1873. – С. 1-2.
- ⁹ *Шершень Т. В.* Частный и публичный интерес в договорном регулировании семейных отношений: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Екатеринбург, 2002; *Долгов Ю. Г.* Охраняемый законом интерес в семейном праве // Право и политика. – 2003. – № 4.
- ¹⁰ *Пергамент А. И.* Родительские права и обязанности // Сборник: Проблемы гражданского и семейного права (СССР-Австрия). – М., 1983. – С. 104.
- ¹¹ *Мотовиловкер Е. Я.* Интерес как сущностный момент субъективного права (цивилистический аспект) // Правоведение. – 2003. – № 4. – С. 52-62.
- ¹² *Мироненко В. П.* Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України / Автореф ... канд. юрид. наук. – К., 2001. – С. 9.
- ¹³ Семейное право Российской Федерации и иностранных государств: основные институты / Под ред. В. В. Залесского. – М., 2004. – С. 19-51.
- ¹⁴ *Загоровский А. И.* Курс семейного права. – Одесса, 1909. – С. 4.
- ¹⁵ *Танчук И. А., Ефимочкин В. П., Абова Т. Е.* Хозяйственные обязательства – М., 1970. – С. 30.
- ¹⁶ *Ворожейкин Е. М.* Семейные правоотношения в СССР. — М.: Юрид. лит. —1972. — С. 47.
- ¹⁷ *Васьковский Е. В.* Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданского законодательства. – М., 2002. – С. 131.
- ¹⁸ *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. – М., 1998. – С. 274.

Резюме

Представлена наукова стаття присвячена аналізу особливостей методу сімейно-правового регулювання як одного з критеріїв відмежування сімейного і цивільного права. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок про те, що в сучасних умовах переходу від командно-адміністративних методів державного регулювання сімейних правовідносин у сторону пріоритету особистих прав, що забезпечує всебічний захист приватного життя особи і невтручання держави до її сімейних стосунків, домінуюче місце у сімейному займає диспозитивний метод. Проте, існує ціла низка сімейних відносин, які підлягають регулюванню імперативними методами, що свідчить про комплексний ситуативний характер методів сімейно-правового регулювання і визначає галузеву самостійність сімейного права України.

Ключові слова: метод правового регулювання, сімейно-правове регулювання, цивільні правовідносини, імперативний метод, диспозитивний метод, галузева самостійність.

Резюме

Представленная научная статья посвящена анализу особенностей метода семейно-правового регулирования как одного из критериев отграничения семейного и гражданского права. На основании проведенного исследования сделан вывод о том, что в современных условиях перехода от командно-административных методов государственного регулирования семейных правоотношений в сторону приоритета личностных прав, что обеспечивает всестороннюю защиту частной жизни лица и невмешательства государства в его семейные отношения, доминирующее место в семейном праве занимает диспозитивный метод. Однако, существует целый ряд семейных отношений, которые подлежат регулированию императивными методами, что свидетельствует о комплексном ситуативном характере методов семейно-правового регулирования и определяет отраслевую самостоятельность семейного права Украины.

Ключевые слова: метод правового регулирования, семейно-правовое регулирование, гражданские правоотношения, императивный метод, диспозитивный метод, отраслевая самостоятельность.

Summary

The article under consideration is devoted to the study of peculiarities of family law regulation method as a criterion of family and civil law distinguishing. According to the results of the study it is concluded that under contemporary conditions of conversion from administrative command family law state regulation methods to the personal rights precedence, which provides comprehensive person's private life defense and non-interference of the state into family relations, the optional method occupies a dominant position in family law. Thus there are a number of family relations to be regulated by imperative methods, and this fact confirms the complex situational character of family law regulation methods and identifies the branch-wise independence of the Ukrainian family law.

Key words: method of the legal adjusting, domestic-legal adjusting, civil legal relationships, imperative method, non-mandatory method, of a particular branch independence.

Отримано 3.12.2009

О. С. ХАРЧЕНКО

Олеся Степанівна Харченко, кандидат юридичних наук, доцент Київського університету права НАН України

ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН З ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ СУСПІЛЬНИХ ПОТРЕБ ЧИ З МОТИВІВ СУСПІЛЬНОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Право власності на землю, гарантоване Конституцією України, Цивільним та Земельним кодексами України, здійснюється за волею власника, незалежно від волі інших осіб, ґрунтується на засадах його непорушності, невтручання держави у його здійснення тощо. У певних виняткових випадках, визначених законом, може мати примусове припинення права власності. Так, відповідно до ст. 41 Конституції України примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Реформування законодавства України характеризується активною правотворчістю, що зумовлює потребу дослідження змін у законодавстві на предмет дотримання у них прав особи, принципів добросовісності, розумності та справедливості, що має важливе значення для належного здійснення власником свого права власності. З урахуванням зазначеного, та у зв'язку із прийняттям Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»¹ (далі – Закон) особливого інтересу для вивчення набули такі підстави припинення права власності як викуп земельної ділянки для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності.

Багато вчених у своїх працях досліджували ті чи інші аспекти відносин власності на землю, зокрема, і його припинення. Це В. І. Андрейцев, Г. Ю. Бистров, М. І. Козир, М. І. Краснова, В. З. Мунтян, О. О. Погрібний, В. І. Семчик, Н. І. Титова, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга, В. З. Янчук, В. В. Носік та ін.

Так, як відзначає І. І. Каракаш, примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності є новою підставою припинення права власності на землю, що в такій редакції не передбачалося в раніше чинному земельному законодавстві. У ньому закріплені визначені ознаки, подібні з примусовим викупом земельної ділянки для суспільних потреб. Ця подібність виявляється в приналежності відчужуваних земель,